

The "soviet-style" principle of church-state separation: based on an analysis of top-secret documents of the State Political Directorate (GPU) and the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine CP(b)U

Oleksandr O. Korotaiev

Kyryvi Rih State Pedagogical University

PhD in History, Senior Lecturer (Ukraine)

email: korotaiev.oleksandr@kdpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4460-0118>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/LJL-1657-2024>

Abstract.

The purpose of this article is to verify the concept widespread in historiography that interprets the Bolshevik secularization of the 1920s as a “legal” or “formal-legal” process, as well as to identify the mechanisms through which the proclaimed state neutrality toward the institution of the church was transformed into a system of administrative and operational control over it. **Research methodology** is based on a combination of general scientific methods (analysis and synthesis; inductive and deductive reasoning) and special historical approaches (historical-logical and systemic-structural methods). **Scientific novelty** of the study lies in the integrated analysis of the restrictions imposed by Soviet legislation in the religious sphere (nationalization of church property, deprivation of legal personality of religious organizations, the system of standard contracts, and registration procedures) together with a reconstruction of the covert, agent-based dimension of this policy implemented by the bodies of the Cheka–GPU. **Conclusions.** The article demonstrates that the principle of the separation of church and state proclaimed by the Soviet authorities was purely declarative and did not correspond to the actual practice of state–church relations. Based on the analysis of top-secret documents of the GPU and the CP(b)U, it is shown that “separation” functioned rather as a system of managed legalization, within which formal legal mechanisms were combined with covert operational control. The registration of religious communities, standard agreements for the use of property, and various authorization procedures were employed as instruments of selection, filtering, and subordination of religious organizations to party-state policy. A particularly important role in this process was played by the agent infiltration of GPU bodies into the leadership structures of Protestant unions and the “orchestration” of their loyal political stance toward Soviet power. It is shown that this practice of “separation,” which in fact amounted to controlled legalization and declarative loyalty, was purely instrumental and temporary in nature. The transition, after the curtailment of the NEP, to a rigidly repressive model of state–church relations confirmed that the previous policy did not constitute the realization of freedom of conscience but was merely an element of a long-term strategy aimed at the subordination, disorganization, and ultimately the elimination of religious communities.

Keywords: Cheka–GPU, NKVD of the Ukrainian SSR, Soviet secularism, party-state control, operational activities, recruitment, covert surveillance.

Принцип відокремлення церкви від держави «по-радянські»: на основі аналізу цілком таємних документів ДПУ та КП(б)У

Олександр Коротаєв

Криворізький державний педагогічний університет
доктор філософії з історії та археології, старший викладач (Україна)

email: korotaiev.oleksandr@kdpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4460-0118>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/LJL-1657-2024>

Анотація.

Метою статті є верифікація поширеної в історіографії концепції про «юридичний» або «формально-правовий» характер, проведеної у 1920-х рр. більшовиками секуляризації та з'ясування механізмів, через які проголошений нейтралітет держави щодо церкви перетворювався на систему адміністративного та оперативного контролю над останньою. **Методологія дослідження:** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз і синтез; метод індуктивної та дедуктивної логіки) та спеціально-історичних (історико-логічний та системно-структурний) методів. **Наукова новизна дослідження** полягає у комплексному поєднанні аналізу обмежень, встановлених радянським законодавством у релігійній сфері (націоналізація церковного майна, позбавлення релігійних організацій юридичної суб'єктності, типова угода, реєстраційні процедури), з реконструкцією негласного, тобто агентурно-оперативного аспекту, запровадженого при цьому органами ВНК–ДПУ. **Висновки:** у статті доведено, що проголошений радянською владою принцип відокремлення церкви від держави носив суто декларативний характер і не відповідав реальній практиці державно-церковних відносин. На основі аналізу цілком таємних документів органів ДПУ та КП(б)У показано, що зазначене «відокремлення» функціонувало радше як система керованої легалізації, у рамках якої формально-правові механізми поєднувалися з негласним, тобто оперативним контролем. Реєстрація релігійних громад, типові угоди на користування майном та різні процедури отримання дозволу на легальну діяльність, використовувалися ДПУ як інструмент відбору, фільтрації та підпорядкування релігійних громад політиці партійного керівництва. Особливу роль у цій роботі відігравало агентурне проникнення ДПУ в керівні ланки протестантських союзів і «режисерування» їх лояльної політичної позиції по відношенню до радянської влади. Показано, що зазначена практика «відокремлення», а де-факто, контрольованої легалізації та декларативної лояльності носила суто інструментальний і тимчасовий характер. Перехід, після згорання непу, до жорсткої репресивної моделі державно-церковних відносин підтвердив, що попередня політика не була реалізацією свободи совісті, а лише складовою довгострокової стратегії підпорядкування, дезорганізації та зрештою ліквідації релігійних громад.

Ключові слова: ВНК–ДПУ, НКВС УСРР, радянський секуляризм, партійно-державний контроль, оперативна діяльність, вербовка, негласний супровід.

Постановка проблеми. Майже одразу, після приходу до влади, більшовицький уряд проголосив про впровадження принципу відокремлення церкви від держави. Результатом цього стало ухвалення однойменного Декрету Раднаркому від 23.01.1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». У більшовицькій публіцистиці та ранній радянській історіографії цей акт подавався як «досягнення нового часу» і як наслідування демократичних традицій урядів США та Європи (Гидулянов, 1926, с. 3). Подібну ж риторику, попри зміну політичного контексту, можна зустріти і в сучасних працях окремих істориків, таких як М. Одинцов, Ж. Артамонова, Н. Волохонская, А. Кочетова, О. Лукашин, Є. Суббота та ін., які інтерпретують більшовицьку секуляризацію як переважно «юридичний», або «формально-правовий» процес трансформації «клерикальної імперії» у цивілізовану світську державу (Одинцов & Кочетова, 2014, с. 10; Конфессиональная, 2017). Водночас така інтерпретація спирається переважно на аналіз декларативних норм та офіційної риторики більшовицької влади, залишаючи поза увагою цілком таємні матеріали радянських спецслужб і найвищих партійних установ, які до цього часу є засекреченими в деяких пострадянських країнах.

Аналіз розсекречених партійних архівів та архівних матеріалів колишнього ВНК–КДБ дає можливість перевірити достовірність цієї «формально-правової» концепції та реконструювати реальні механізми радянської державно-церковної політики.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Означена проблематика стала предметом наукових досліджень з початків відродження української незалежності. У межах сучасної української історіографії сформувався значний масив досліджень, присвячених державно-

церковним відносинам у радянський період. Серед найбільш вагомих праць цього напрямку слід відзначити роботи таких істориків, як В. Єленський (Єленський, 1991), А. Зінченко (Зінченко, 1992), В. Пащенко (Пащенко, 1994), Т. Грушова (Грушова, 2000), М. Бабій (Бабій, 2004), В. Войналович (Войналович, 2005), О. Ігнатуша (Ігнатуша, 2006), А. Киридон (Киридон, 2006), С. Білокінь (Білокінь, 2013) та ін.

Провідною ідеєю більшості із них є лише констатація та аналіз системного порушення радянською владою задекларованих принципів свободи совісті та відокремлення церкви від держави. Водночас поза увагою дослідників залишався агентурно-оперативний вимір радянської політики у сфері релігії. Така ситуація виникла у зв'язку з тим, що більшість цих праць ґрунтувалася насамперед на матеріалах партійних і державних архівів. Цілком таємні ж документи радянських спецслужб через їх секретний характер залишалися недоступними для науковців.

Ухвалення ВРУ Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р. відкрило доступ до значної частини архівів радянських органів держбезпеки. Це сприяло появі нових праць, у яких поряд із партійно-адміністративною політикою висвітлювалася й агентурно-оперативна діяльність радянських спецслужб. До них належать дослідження Д. Веденеєва (Веденеєв, 2016), О. Тригуба (Trygub, 2021), О. Коротаєва (Korotaiev, 2025), А. Жив'юка, Р. Давидюк (Жив'юк & Давидюк, 2025) та В. Оліцького (Oliitskiy, 2025).

Водночас більшість цих досліджень зосереджується переважно на післявоєнному періоді (1940–1960), залишаючи недостатньо опрацьованим ранній етап формування радянської релігійної політики, тобто 1920-ті рр. Проте саме цей період був вирішальним у виробленні основних механізмів та інструментів контролю над релігійними організаціями. Отже, актуальність цієї розвідки зумовлена необхідністю заповнення означеної прогалини в історіографії проблематики дослідження.

Для реалізації поставленого завдання в рамках нашої розвідки ми використовували цілий комплекс нещодавно розсекречених цілком таємних архівних джерел, що зберігаються в архівних фондах Галузевого державного архіву СБУ (далі – ГДА СБУ) м. Києва та обласних управлінь СБУ. У роботі також використовувались архівні матеріали із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань і українських студій (ЦДАГОУ) та Державного архіву Харківської області (ДАХО), оскільки саме місто Харків було столицею УСРР в досліджуваній період.

Метою цієї статті є верифікація поширеної в історіографії концепції про «юридичний» або «формально-правовий» характер, проведеної у 1920-х рр. більшовиками секуляризації та з'ясування механізмів, через які проголошений нейтралітет держави щодо інституту церкви перетворювався на систему адміністративного та оперативного контролю над останнім.

Виклад основного матеріалу. Радянська політика у сфері релігії була сформована в межах двох протилежних векторів – державного та партійного. Необхідність їх існування й поєднання була обґрунтована в працях В. Леніна – «Соціалізм і релігія» (1905 р.) та «Про ставлення робітничої партії до релігії» (1909 р.). У своїй ранній праці («Соціалізм і релігія») Ленін, позиціонуючи себе як прогресивного соціал-демократа, обстоював ідею повного відокремлення церкви від держави та проголошував релігію приватною справою кожного громадянина, що відповідало принципам загальноєвропейської соціал-демократії, закріпленими в Ерфуртській програмі 1891 р. «Державі, – писав В. Ленін, – не має бути справи до релігії, релігійні товариства не повинні бути пов'язані з державною владою. Кожен має бути цілком вільний сповідувати яку завгодно релігію, чи не визнавати ніякої релігії, тобто бути атеїстом, яким і буває звичайно будь-який соціаліст» (Ленін, 1970, с. 143). Ця позиція була узагальнена Леніним у політичній вимозі «повного відокремлення церкви від держави» (Ленін, 1970, с. 144).

Одночасно із цим Леніним був сформульований другий, протилежний першому, т. зв. «партійний» вектор у ставленні до релігії: «По відношенню до партії соціалістичного пролетаріату, – писав В. Ленін, – релігія не є приватна справа. Партія наша є союзом свідомих, передових борців за визволення робітничого класу. Такий союз не може і не повинен байдуже ставитися до несвідомості, темряви чи бузувірства у вигляді релігійних вірувань» (Ленін, 1970, с. 145). До того ж Ленін наголошував, що партія пролетаріату, на відміну від держави, не тільки не повинна нейтрально ставитись до релігії, а навпаки – повинна вести активну боротьбу із нею: «Але ми заснували свій союз – РСДРП, між іншим, саме для такої боротьби проти будь-якого релігійного одурманювання робітників <...>. Для нас же ідейна боротьба – не приватна, а загальнопартійна, загальнопролетарська справа» (Ленін, 1970, с. 145). Також Ленін акцентував, що така боротьба має вестися «суто ідейною й тільки ідейною зброєю, нашою пресою, нашим словом» (Ленін, 1970, с. 145).

Однак Ленін не виключав застосування й насильницьких засобів під час боротьби з релігією, вважаючи, що релігійні забобони не можуть бути знищені самою лише проповіддю: «Було б безглуздя вважати, що в суспільстві, заснованому на нескінченному пригнобленні та огрубінні робочих мас, можна суто проповідницьким шляхом розсіяти релігійні забобони <...>. Жодними книжками та жодною проповіддю не можна просвітити пролетаріат, якщо його не просвітить його власна боротьба проти темних сил капіталізму» (Ленін, 1970, с. 145).

Так, ще у 1905 р. Ленін чітко сформулював подвійний підхід до релігії та церкви – нейтралітет з боку держави та активну боротьбу з боку партії, проведення якої не виключало й застосування силових, тобто насильницьких, методів. Така дуальність більшовицької політики у сфері релігії прослідковувалася надалі й на законодавчому рівні.

Наприклад, Декрет Раднаркому «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» від 23 січня 1918 р., як і його український аналог, формально проголошував відокремлення церкви від держави, проте фактично закладав підґрунтя для її повної залежності від останньої. Це стосувалося, зокрема, пунктів 12 та 13 Декрету, якими релігійні організації позбавлялися статусу юридичної особи (п. 12) із заборонаю права власності та націоналізацією їх майна (п. 13) (Декреты..., 1957, с. 373–374). Практичну реалізацію цих положень конкретизовано в наступних нормативно-правових актах.

Черговий документ – Інструкція НКЮ «Про порядок запровадження в життя декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”» від 24.08.1918 р., до відання якого передала роботу з впровадження положень Декрету, регламентував вже саму процедуру націоналізації церковного майна та фінансових капіталів (Розділ 2. п. 4, 19–21). Згідно з положеннями Інструкції представники релігійної громади повинні були провести інвентаризацію релігійного майна та передати його під опис до ради робітничих та селянських депутатів. Остання так само укладала із «фундаторами» громади (не менше 20 осіб в УСРР і 50 чол. в РРФСР) т. зв. «типову угоду», на основі якої передавала їм майно в безоплатне користування. Та фундатори брали на себе зобов'язання нести усі видатки, пов'язані з ремонтом та підтримкою в належному стані означеного майна. Усі фінансові капітали релігійних організацій оголошувалися також націоналізованими. Фундатори релігійних громад у двотижневий строк з моменту опублікування Інструкції повинні були передати їх у незворотному порядку до ради робітничих та селянських депутатів (Розділ 2. п. 19 Інструкції). Ті особи, які не виконували зазначеного пункту (п. 19) Інструкції, підпадали під адміністративну та кримінальну відповідальність (Известия, 1918, с. 5).

Так, можна стверджувати, що введення у дію Декрету «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», а також положень Інструкції, якою регламентувався порядок його реалізації, не забезпечувало реального відокремлення церкви від держави, а навпаки – формувало правові механізми її фактичного підпорядкування органам державної влади. Ба більше, через націоналізацію майна, фінансових ресурсів та встановлення жорсткого адміністративного контролю, держава суттєво обмежувала економічну самостійність релігійних організацій та їх автономію у господарській діяльності.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує аналіз положень вже згаданої типової угоди, укладання якої було обов'язковим для фундаторів релігійних громад. По-перше, ця угода мала «типовий» характер, тобто містила усталений текст, розроблений апаратом НКВС УСРР, як такий, що не підлягав жодним змінам з боку релігійних громад. По-друге, її зміст виходив за межі суто господарсько-адміністративних зобов'язань (збереження цілісності майна та використання його за призначенням), поєднуючи їх з політичними вимогами, спрямованими на посилення контролю держави над діяльністю релігійних організацій.

Показовим у такому випадку є пункт 2 Угоди, який містив у собі суворі заборони на форми будь-якої політичної активності та встановлював політичний контроль за змістом проповідей. Зокрема, заборонялися «політичні зібрання, ворожі до Радянської влади», «поширення або продаж книг, брошур, листівок і послань, спрямованих проти Радянської влади», «виголошення проповідей і промов, ворожих Радянській владі або її окремим представникам», а також «здійснення набатних (*тривожних* – Автор) ударів дзвону з метою збудження населення проти Радянської влади» (Бюллетень..., 1923b. с. 11). Та жодних чітких критеріїв для визначення «ворожості», «антирадянськості», або ступеню їх проявів у діях вірян, у цих документах не містилося. Ця обставина, на нашу думку, створювала широкі можливості для довільного тлумачення та вибіркового застосування каральних норм радянськими органами влади, які були формально легітимізовані у межах радянського правового поля.

Тож можна стверджувати, що у своїй сукупності ці нормативні обмеження свідчили про намагання радянської влади максимально звузити громадську та суспільно-комунікативну роль релігійних громад, перетворивши молитовні будинки на підконтрольний радянському режиму в політичному сенсі простір. У межах такого простору допускалася лише суворо регламентована й

.....
ідеологічно нейтральна обрядовість, що фактично позбавляло релігійні громади політичної автономії та будь-якого суспільно-корисного впливу.

Іншим ключовим нормативним актом, що регламентував діяльність релігійних організацій, стала Інструкція НКВС УСРР «Про порядок реєстрації релігійних громад та видачі дозволів на скликання з'їздів» від 10.07.1923 р. Відповідно до її положень релігійні громади, щоб отримати дозвіл на легалізацію, зобов'язувалися проходити обов'язкову реєстрацію у відділку культів при Адміністративному відділі НКВС. До того ж в УСРР реєструвати дозволялося лише ті громади, які налічували не менше 50 членів-засновників (так званих «уповноважених»), які мали бути лояльними до радянської влади. Показовим є те, що за аналогічною інструкцією НКВС РСФРР мінімальна кількість фундаторів, необхідна для отримання дозволу на реєстрацію релігійної общини, становила лише 20 осіб. Така різниця в нормативних вимогах двох союзних республік свідчила про цілеспрямоване посилення адміністративного контролю над релігійним життям саме в УСРР, порівнюючи з РСФРР. Підвищення мінімального порогу до 50 осіб істотно ускладнювало легальну реєстрацію релігійних громад, насамперед малочисельних конфесій та нових релігійних рухів (наприклад, п'ятидесятників), і фактично обмежувало реалізацію проголошеної свободи совісті в УСРР (Бюллетень..., 1923а. с. 34).

Окрім заяви про реєстрацію, підписаної п'ятдесятьма фундаторами, Інструкція вимагала подання до Адміністративного відділу НКВС значного пакету документів. До нього входили: протокол зборів фундаторів громади, її статут (у п'яти примірниках), список фундаторів і список усіх членів громади (у трьох примірниках). Причому щодо кожного члена громади необхідно було надати детальні персональні відомості за типовою формою: прізвище, ім'я та по батькові; місце проживання; соціальне становище (клас); громадське та службове становище з 1914 р. (включно з діяльністю до революції); станову приналежність у дореволюційний період; майновий стан; час приєднання до відповідного релігійного культу; а також відомості про сплату гербового збору встановленого розміру (Бюллетень, 1923а. с. 34; ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 959. Арк. 203, 205, 225, 227, 231).

Паралельно з реєстрацією статуту громади, НКВС брав на облік її пресвітерсько-проповідницький актив. На кожного служителя культу органи НКВС заводили спеціальну реєстраційну картку у п'яти примірниках, один з яких передавався до ДПУ. Картка містила 25 питань, причому майже половина із них (пункти 10–13, 15–20, 22) була безпосередньо спрямована на з'ясування політичної благонадійності облікованої особи (ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 959. Арк. 265). Серед найбільш показових запитань були: «Партійність»; «Якщо безпартійний – якій партії співчуває»; «Де перебував і чим займався під час зміни владних режимів в Україні (Центральна Рада, Директорія, Гетьманат, денкінці, Петлюра, Польша, Врангель)»; «Чи піддавався репресіям»; «Чи служив у царській армії» тощо. Як зазначалося в секретних документах, збирання такого масиву інформації мало на меті визначення політичної «фізіономії» релігійних діячів з подальшим «фільтруванням» нелояльних елементів і недопущенням їх до душпастирської роботи. Натомість передбачалося просування на керівні посади в релігійних громадах осіб, лояльних радянському режиму.

Водночас з'ясування політичної лояльності слугувало лише інструментом ширшої стратегії – встановлення негласного оперативного контролю над діяльністю релігійних організацій та їх керівництва з метою подальшої дискредитації й поступової ліквідації інституту церкви як такого. Ці наміри прямо артикулювалися у резолюції з'їзду начальників органів ДПУ УСРР (1–6 червня 1925 р., Харків), де зазначалося, що радянська влада та компартія не зацікавлені в існуванні жодного релігійного угруповання. Натомість завданням партії визначалося необхідність захоплення впливу над «сектантськими масами», підпорядкування їх радянській роботі, а за неможливості – розкол релігійних утворень із використанням конфліктних питань (відмова від військової повинності, несплата податків тощо) та їх подальша ліквідація (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 373. С. 59).

Для досягнення поставлених цілей відбувався й розподіл виконавчих повноважень. Так, координатором і керівником усієї цієї роботи визнавалася Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК), таємний орган, створений 04.07.1922 р. при ЦК КП(б)У, що налічував у своєму складі 6 осіб. Персональний склад членів ВАК постійно змінювався, але посадовий залишався незмінним. До ВАК, як правило, входили представники від ДПУ (голова ДПУ та керівник Секретного Відділу (СВ) ДПУ), НКВС, НКЮ, Наркомосвіти тощо. Очолював комісію обов'язково хтось із членів ЦК КП(б)У. На ВАК покладалася керівна та координаційна робота, спрямована на розвал церкви гласними та негласними засобами (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 30. Л. 1, 9).

Безпосередню ж реалізацію цієї роботи забезпечували органи НКВС та ДПУ, між якими було чітко розмежовано сфери відповідальності. На НКВС покладалася завдання, пов'язані з проведенням кількісного обліку релігійних громад, а на ДПУ – якісного. Відділки культів при Адміністративних відділах НКВС займалися питаннями стосовно реєстрації та перереєстрації

релігійних громад і їх керівного складу, укладали типові угоди найму-оренди культових споруд та слідували за дотриманням релігійними організаціями радянського законодавства про культу.

На відміну від формально-адміністративної діяльності НКВС, органи ДПУ виконували функцію політичного нагляду та оперативного контролю, проводячи роботу, спрямовану на підпорядкування релігійного життя апарату держбезпеки, що формально маскувалося під адміністративно-реєстраційні процедури. Так, ДПУ повинно було використовувати в оперативних цілях дані, отримані від органів НКВС, для з'ясування політичної «фізіономії» релігійних громад, їх пресвітерсько-керівного складу та активу, а також ступеню їх лояльності до радянської влади. На підставі аналізу анкетних матеріалів, статутів, довідок про сфери діяльності та висновків інших радянських установ, ДПУ здійснювало оцінку політичної благонадійності як окремих осіб, так і релігійних об'єднань в цілому, вербуючи з їх числа керівний контингент, що найбільше підходив для негласної роботи (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 373. С. 59, 60).

Зазначені форми діяльності не мали випадкового, або ситуативного характеру, а регламентувалися директивними документами органів держбезпеки. Зокрема, циркуляр ОДПУ СРСР від 12.04.1923 покладав на місцеві відділки ДПУ обов'язки не лише перевіряти статuti релігійних громад на відповідність чинному законодавству, а й розглядати те чи інше релігійне віровчення, з погляду політичної доцільності та можливого ідеолого-політичного впливу на місцеве населення. Такий підхід означав фактичне підпорядкування правової оцінки будь-якого віровчення, політичній кон'юктурі, за якої навіть формальна законна діяльність могла бути визнана небажаною, або навіть незаконною.

Ще одним важливим елементом роботи ДПУ, регламентованим цим циркуляром, було підготування висновків щодо доцільності дозволу, або заборони діяльності тієї, чи іншої релігійної організації. Ці висновки ставали підставою для ухвалення остаточних рішень (постанов) з цього питання т. зв. «спецрадами», що створювалися при губернських (обласних) відділках ДПУ. До їх складу входили три особи (т. зв. «трійки») – начальник Губвідділу ДПУ, начальник СВ Губвідділу ДПУ та обов'язково представник від компартійних органів. Тільки на основі постанов, ухвалених цими спецрадами, органи НКВС мали право дозволити, або навпаки – зобов'язувалися заборонити, діяльність тієї, чи іншої релігійної організації, чи союзу. Так, питання стосовно існування релігійних організацій вирішувалося не в межах радянського адміністративно-правового поля, а в площині політичної оцінки та доцільності їх існування.

Цей же циркуляр надавав органам ДПУ право ініціювати виведення окремих осіб зі складу релігійних громад, або їх керівних органів, як «антирадянських елементів», що свідчить про використання механізмів реєстрації для прихованої фільтрації релігійних кадрів. Зібрані матеріали щодо кожної релігійної організації або союзу, циркуляр зобов'язував співробітників ДПУ систематизувати у відповідних (т. зв. «літерних») справах, а також щомісячно надсилати до центрального управління ДПУ УСРР, що забезпечувало централізований контроль і формувало загальносоюзну картину релігійної палітри (ДАХО. Ф. Р–203. Оп. 1. Спр. 1423. Арк. 94–95).

Ще одним показовим документом була таємна резолюція ВАК № 3070/с від 18 серпня 1925 р. під промовистою назвою «По боротьбі із сектантством», адресована усім антирелігійним комісіям, створеним при окружних ЦК КП(б)У. Ця резолюція визначала основні напрямки державної політики щодо протестантських об'єднань. Ключовим інструментом боротьби із «сектами» резолюція визначала їх контрольовану легалізацію в радянських органах влади через їх реєстрації та встановлення над ними централізованого нагляду, шляхом створення протестантських об'єднань окружного рівня. Якщо створення окружних «сектантських» об'єднань декларувалося як організаційний захід, то їх реальне призначення повинно було полягати у забезпеченні негласного контролю над протестантськими громадами, що входили до їх складу. У резолюції прямо зазначалося, що створення окружних «сектантських» союзів повинно відбуватися лише в тому випадку, якщо їх керівна верхівка перебуватиме під негласним контролем ДПУ. Одночасно пропонувалося брати під оперативний контроль пресвітерсько-керівний склад усіх чисельних релігійних громад округу і всю кампанію з перевірки та їх обов'язкової реєстрації наказувалося максимально використовувати для розгортання агентурної мережі та систематичного обліку релігійного руху.

Окремий акцент у боротьбі з «сектантством» робився на створення внутрішнього розколу протестантського середовища на ґрунті конфліктних питань, як-от ставлення до радянської влади, до служби в червоній армії зі зброєю в руках, щодо доцільності сплати податків, а також на основі соціально-майнової (тобто класової) диференціації членів громад, налаштовуючи незаможних вірян проти «середняків» та «кулацтва».

Водночас резолюція не забороняла й застосування репресій по відношенню до «ідеологічного ворога», проте наголошувала на їх обмеженій ефективності. Перевагу пропонувалося надавати все ж таки використанню вище перелічених заходів, тоді як репресії повинні були виступати допоміжним інструментом. Така позиція пояснювалася в резолюції тим,

.....
що на практиці застосування репресій сприяло не стільки ліквідації протестантських общин, скільки глибшому маскуванню їх діяльності і переходу у підпілля.

У зв'язку із цим можна висновувати, що боротьба із «сектантством» у резолюції постає не як суто репресивна кампанія, до якої вона так часто зводиться в популістській літературі, а як довгострокова політична стратегія, заснована на синтезі адміністративних та оперативних заходів, спрямованих на встановлення негласного контролю та дезорганізації релігійного руху.

Аналіз таємних та цілком таємних документів ДПУ та ЦК КП(б)У дає підстави стверджувати, що у 1925–1927 рр. радянським органам влади вдалося сформувати серед протестантських організацій України цілу низку підконтрольних релігійних об'єднань окружного та республіканського масштабу. До них відносились: Західно-український обласний союз євангельських християн (проханівців) з центром у Києві, до складу якого входили общини західної, центральної та південної частин УСРР, загальною чисельністю 63 271 особа (голова С. Сударев); Всеукраїнський союз баптистів з центром у Харкові, що налічував 33 962 особи (голова А. Костюков); Всеукраїнський союз християн євангельської віри загальною чисельністю 17 000 осіб з центром в Одесі (голова І. Воронаєв); Всеукраїнська комісія у справах менонітських общин з центром в колонії Лібенау Мелітопольського округу, яка об'єднувала 38 914 осіб (голова І. Вібе) тощо (ЦДАГОУ. Спр. 2007 Арк. 17; ДА УСБУ в Одеській області. Спр. 24012-П. Арк. 68).

Показовим є те, що згідно з доповідною запискою начальника СВ ДПУ УСРР Валерія Горожаніна керівництво зазначених союзів перебувало не тільки у статусі секретних агентів ДПУ, а й знаходилося на утриманні радянських спецслужб. Так, наприклад, утримання керівних рад чотирьох протестантських союзів обходилося ДПУ УСРР у 200 руб. на пів року, тобто ДПУ витратило по 50 руб. на кожну керівну раду на півріччя. Найціннішими серед цієї категорії агентів були: голова Всеукраїнського союзу євангельських християн-проханівців Микола Моторін, який змінив вибушого Сударева, а також члени правління – Яків Ходюш (агент «Наумов») та Микола Головань (агент «Наволог»); голова Всеукраїнського союзу п'ятидесятників Іван Воронаєв (агент «Неплюєв») разом із членами правління – Василем Колтовичем та Ігнатієм Подлесним; голова Всеукраїнського союзу баптистів Андрій Костюков і секретар союзу Павло Алешко; а також голови Всеукраїнського союзу адвентистів сьомого дня – Іван Львов, Густав Цират та інш. (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. т. 5, Арк. 98; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. т. 4, Арк. 18; Державний архів УСБУ в Одеській області. Спр. 24012-П, Арк. 18, 61, 72; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. т. 1, Арк. 150, 151; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. т. 9, Арк. 39).

Апарат окружних, т. зв. «старших» служителів цих союзів теж формувався із агентів органів ДПУ. Загалом у документі йшлося всього про 41 особу (за кількістю наявних на 1928 р. в УСРР округів), що знаходилися на систематичному фінансовому утриманні спецслужб. ДПУ УСРР витратило на їх забезпечення 2 460 руб. на пів року, що в перерахунку становило близько 10 руб. на місяць на одного служителя-сексота. У цілому ж, за даними Горожаніна, тільки серед керівного складу усіх релігійних конфесій УСРР налічувалося 383 агенти ДПУ, на утримання яких витратилося 58 480 руб. на пів року. До того ж, як повідомляв Горожанін, до зазначеної кількості не входила агентура із числа рядових вірян, оскільки вони не перебували на постійному фінансовому утриманні ДПУ, що додатково свідчить про масштаб і системність агентурного проникнення в релігійне середовище. Як повідомляв Горожанін, наявність такого розгалуженого агентурного апарату дозволяла ДПУ здійснювати оперативний супровід всього релігійного руху УСРР, скеровуючи його у потрібному органам ДПУ напрямку (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 145. Арк. 54–58).

Одним із пріоритетних напрямків цієї роботи було схилення ДПУ керівників-сексотів протестантських союзів до написання публічних закликів і організації всеукраїнських з'їздів, за результатами яких приймалися резолюції, які зобов'язували adeptів культу служити в червоній армії зі зброєю в руках та декларували лояльне ставлення до радянської влади. Як зазначав голова 6-го (антирелігійного) відділу СВ ОДПУ СРСР Євген Тучков, цим досягалося дві мети: припинення чисельного зростання протестантських конфесій та внесення в їх середовище розколу і взаємного антагонізму на цьому підґрунті (ЦА ФСБ. Ф. 1, Оп. 4. Спр. 372. Арк. 115–117 / Архивы Кремля, 1997. Кн. 2, с. 361).

Уперше подібний заклик був адресований adeptам протестантського культу у серпні 1923 р., коли Найвища рада євангельських християн з подачі свого голови – Івана Проханова, поширила відповідне звернення, текст якого згодом покладено в основу резолюції, прийнятої на з'їзді adeptів цієї конфесії у жовтні того ж року. У документі зазначалося: «Ми закликаємо усіх наших братів щиро й беззастережно працювати в усіх радянських установах Республіки, як військових, так і цивільних, а також проходити військову службу в Червоній армії і за жодних обставин не відмовлятися від неї; підкорятися дисципліні, усім постановам радянської влади і тим самим сприяти зміцненню радянської влади серед усіх небезпек, які можуть походити з боку ворожих сил, що оточують її, якою б назвою вони не називалися. Нам не потрібно особливо

.....
 переконувати наших братів у необхідності самого вірного підпорядкування радянській владі, адже до цього нас закликає саме Слово Боже (Рим. 13:1–5)» (Известия, 1923, с. 3).

Аналогічну за змістом резолюцію ухвалив у 1926 р. і Федеративний союз баптистів, який у засвідченні своєї лояльності комуністичній владі пішов ще далі, проголосивши необхідність активної співпраці з нею: «Ми не можемо обмежуватися лише покорою. Слово Боже закликає нас до співпраці із владою в вирішенні високих та важких задач держави у справі забезпечення вільної та мирної праці і зміцнення початків суспільної культури» (Церковь..., 2008, с. 287). Зазначені резолюції загальносоюзних з'їздів євангельських християн та баптистів стали підґрунтям для прийняття аналогічних рішень на всеукраїнському рівні. Так, у 1927 р. у місті Харкові відбулися Всеукраїнські з'їзди євангельських християн та баптистів, на яких були прийняті резолюції, що засвідчували лояльне ставлення до радянської влади, а також визнання за обов'язок проходити адептами цих конфесій військову службу зі зброєю в руках. Водночас не згодні з рішеннями з'їздів – виключалися із общин (ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 79).

Подібну позицію у 1927 зайняв і Всеукраїнський союз ХЄВ. Особливо показовим у цьому контексті є текст резолюції Другого всеукраїнського з'їзду ХЄВ, присвяченої ставленню до радянської влади та військової повинності. З огляду на її зміст і характер сформульованих положень, документ доцільно навести майже повністю: «Вислухавши доповіді з питання про ставлення християн євангельської віри до існуючої Радянської влади та до військової повинності й піддавши це питання всебічному обговоренню, Другий всеукраїнський з'їзд християн євангельської віри ще раз підтверджує повну підтримку усіх гасел Радянської влади та вітає її заходи <...>. Деякі брати <...> відмовляються від служби в стройових частинах Червоної армії; з'їзд таврує ганьбою таке негідне ставлення до Радянської влади, яке грає на руку її ворогам. З огляду на це з'їзд категорично заявляє <...>: кожен християнин євангельської віри, призваний до Червоної армії, як у мирний, так і у воєнний час, зобов'язаний нести цю службу на загальних засадах нарівні з усіма громадянами країни. Відмови ж від несення служби в стройових частинах Червоної армії <...> не гідні нас, які за Радянської влади отримали повну релігійну свободу» (ЦДАВОУ. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 264. Арк. 31).

Беручи до уваги випадки, коли окремі адепти п'ятидесятницького культу увірувавши, виходили із партії, або комсомолу, та звільнялися із органів ВНК–ДПУ всеукраїнський з'їзд ХЄВ окремо зупинився і на питанні, що стосувалося ставлення до державної служби. У резолюції щодо цього підкреслювалося: «На місцях деякі громади мали невірне уявлення про урядові посади, від обіймання яких вони, через своє неправильне розуміння Слова Божого, відмовлялися. З'їзд вважає за необхідне роз'яснити всім общинам нашого союзу, що такий погляд братів є помилковим, адже ми не вбачаємо з боку нашої віри та Слова Божого жодних перешкод для прийняття на себе урядових посад» (ЦДАВОУ. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 264. Арк. 32).

Водночас цінним для розуміння механізмів ухвалення таких документів є те, що зазначена резолюція була складена головою Всеукраїнського союзу ХЄВ Іваном Воронаєвим у застінках харківського ДПУ ще до початку з'їзду і погоджена з начальником СВ ДПУ УСРР Валерієм Горожаніним. Згідно із секретною документацією органи ДПУ вимагали від Воронаєва, як від голови союзу та їх секретного агента, забезпечити проведення цієї резолюції через з'їзд (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 370. Арк. 18). З огляду на це, можна припустити, що й інші, згадані вище, резолюції про демонстрацію лояльності до советів та визнання військової повинності ухвалювалися за аналогічним сценарієм – як результат попередньої підготовки та оперативного супроводу з боку радянських спецслужб.

Так, аналіз змісту наведених документів дає підстави висновувати, що органам радянської влади вдалося не лише поставити під контроль керівні структури протестантських союзів, а й здійснити їх цілеспрямовану радянізацію, уніфікувавши ці об'єднання з іншими державними, чи напівдержавними радянськими інституціями, залучивши їх у русло виконання політичних та ідеологічних завдань режиму. Прийняття зазначених резолюцій призвело до глибокого розколу в протестантському середовищі та суттєвої дискредитації протестантського руху загалом.

Подальший розвиток подій лише підтвердив інструментальний характер такої лояльності. У 1929 р. прийнято нове законодавство про релігійні культу – постанову НКВС СРСР «Про релігійні об'єднання», яка суттєво обмежила діяльність релігійних громад, перетворивши їх на «духовні» резервації. Із згортанням непу та початком колективізації протестантські релігійні союзи були зовсім ліквідовані, а значна частина їх керівного складу – репресована,¹ що свідчило про суто прагматичний характер попередньої політики «керованої лояльності».

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку ключових висновків щодо реального змісту та практики реалізації принципу відокремлення церкви від держави в

¹ Виняток складав голова ВСЄХ – Іван Проханов, ДПУ дозволило йому виїхати за кордон, а створений ним союз продовжував діяти аж до 1944, коли був реорганізований НКВД у ще більшу релігійну одиницю – Всесоюзну спілку євангельських християн-баптистів.

УСРР. Проголошений більшовиками принцип відокремлення церкви від держави, закріплений Декретом РНК від 23.01.1918 р., мав переважно декларативний характер. На рівні самого Декрету та подальших інструктивних актів, механізм «відокремлення церкви від держави» насправді призвів не до відокремлення церкви від держави, а до повного підпорядкування церкви державі.

У цій системі підпорядкування апарат НКВС забезпечував формально-адміністративний вектор її діяльності (реєстрації, угоди, дозволи), тоді як ДПУ виконувало функції оперативного та політичного контролю (фільтрація, вербування, оперативний супровід та спостереження). Внаслідок цього радянські правові норми втрачали автономний характер і перетворювалися на похідний компонент, безпосередньо залежний від політичної доцільності, яка визначалася органами ДПУ і компартійним керівництвом.

Фінальним результатом впровадження такої моделі державно-церковних відносин стала дискредитація релігійного руху, його розкол на протиборчі фракції та поступова ліквідація через посилення репресивної практики в умовах завершення непу і посилення колективізації. Це підтверджує тезу про те, що політика «відокремлення» та «легалізації» була лише тактичним етапом, впровадженим для встановлення контролю над релігійними організаціями, а ніяк не реалізацією принципу свободи совісті.

Отже, проведене дослідження демонструє, що радянський принцип «відокремлення церкви від держави» не може бути коректно пояснений як суто юридичний або формально-правовий аналог західного секуляризму. У радянській практиці він виступав радше як багаторівнева політико-адміністративна технологія, яка поєднувала юридично-правові обмеження з негласним оперативним управлінням релігійними організаціями, що було спрямовано на їх підпорядкування, дезорганізацію й подальшу ліквідацію, шляхом витіснення з публічного простору.

Подяка. Висловлюю щире вдячність працівникам архівних установ за сприяння у підготовці статті, членам редколегії журналу за надані консультації, а рецензентам – за зауваження та побажання, отримані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бабій, М.** (2004). Державна політика щодо свободи совісті й релігії: сутність і практика. *Людина і світ*, (3), 16–19.
- Білокінь, С.** (2013). *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження* (Т. 2). Дрогобич: Коло.
- Бюллетень** (1923а). *Бюллетень НКВД УССР*. № 21.
- Бюллетень** (1923б). *Бюллетень НКВД УССР*. № 24.
- Веденев, Д.** (2016). *Атеисты в мундирах: Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины*. Москва: Алгоритм.
- Войналович, В.** (2005). *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-х – 1960-х років: політологічний дискурс*. Київ: Світогляд.
- ГДА СБУ** – Галузевий державний архів СБУ;
- Гидулянов, П.** (1926). *Отделение церкви от государства в СССР: Полный сборник декретов, ведомственных распоряжений и определений Верховного суда РСФСР и других советских социалистических республик*. Юридическое издательство НКЮ РСФСР.
- Грушова, Т.** (2000). *Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (1920–1991): дис. ... канд. іст. наук / Запор. держ. ун-т. Запоріжжя*, 216 с.
- ДА УСБУ** – Державний архів управління СБУ в Одеській області.
- ДАХО** – Державний архів Харківської області.
- Декреты** (1957). *Декреты Советской власти* (Т. 1: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.). Москва: Политиздат.
- Єленський, В.** (1991). *Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990)*. Київ.
- Жив'юк, А., & Давидюк, Р.** (2025). Ліквідація радянськими спецслужбами секти євангельських християн святих сіоністів (мурашківців) на Рівненщині (1940-ві – 1950-ті рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (54), 148–154. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-148-154>.
- Зінченко, А.** (1992). Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? *Український історичний журнал*, (1), 104–114;
- Известия**. (1918, 30 августа). № 186 (450);
- Известия**. (1923, 12 августа). № 180 (1917);

- Ігнатуша, О. (2006). *Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)*. Дис. ... докт. істор. наук. Запорізький національний університет.
- Киридон, А. (2006). *Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки)*. Дис. ... докт. істор. наук. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.
- Конфессиональная (2017). *Конфессиональная политика советского государства. 1917–1991 гг.: Документы и материалы (Т. 1–6)*. Политическая энциклопедия. (Серия: История сталинизма. Документы);
- Ленин, В. (1970). *Полное собрание сочинений* (в 55 т.). Т. 12. Москва: Государственное издательство политической литературы.
- Одинцов, М., & Кочетова, А. (2014). *Конфессиональная политика в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* Научно-политическая книга; Политическая энциклопедия.
- Пащенко, В. (1994). *Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років*. Київ.
- ЦА ФСБ РФ. (1925/1997). Центральный архив ФСБ РФ. Материалы по вопросам церковной политики (Ф. 1. Оп. 4. Д. 372, Л. 115–117). В Покровский Н. Н. & Петров С. Г. *Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг.* (Кн. 2, 1997). Новосибирск: Сибирский хронограф; Москва: РОССПЭН.
- ЦДАВОУ – Центральный державний архів вищих органів влади та управління України.
- ЦДАГОУ – Центральный державний архів громадських об'єднань та україністики.
- Церковь (2008). *Церковь должна оставаться церковью. Необратимые десятилетия (1917–1937)*. Москва: МСЦ ЕХБ.
- Korotaiev, O. (2025). The church in the fire of the “Great Terror” of 1937–1938. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 45(7), Article 4. <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2646>.
- Olitskyi, V. (2025). Agent-operational activities of Soviet special services in the monastic community of the Hlynska Pustyn (mid-1950s). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University. Series History*, (54), 155–160. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-155-160>.
- Trygub, O. (2021). Agent-operational activities of Soviet security services in a Protestant environment (1945–1953). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 41(4), Article 7. <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2291>.

References:

- Babii, M. (2004). State policy on freedom of conscience and religion: Essence and practice. *Human and the World*, (3), 16–19. [in Ukrainian].
- Bilokin, S. (2013). *Mass terror as a means of state governance in the USSR (1917–1941): A source-based study* (Vol. 2). Drohobych: Kolo. [in Ukrainian].
- Bulletin of the NKVD of the Ukrainian SSR*. (1923a). No. 21. [in Russian].
- Bulletin of the NKVD of the Ukrainian SSR*. (1923b). No. 24. [in Russian].
- CA FSB – Central Archive of the FSB of the Russian Federation. (1925/1997). *Materials on church policy issues* (Fond 1, Inventory 4, File 372, Sheets 115–117). In N. N. Pokrovsky & S. G. Petrov (Comp.), *Archives of the Kremlin: The Politburo and the Church, 1922–1925* (Book 2). Novosibirsk: Sibirskii Khronograf; Moscow: ROSSPEN. [in Russian].
- Confessional policy of the Soviet state, 1917–1991: Documents and materials* (Vols. 1–6). (2017). Moscow: Political Encyclopedia. *Decrees of Soviet power* (Vol. 1: October 25, 1917 – March 16, 1918). (1957). Moscow: Politizdat. [in Russian].
- ДАНО – State Archive of Kharkiv Oblast.
- Decrees (1957). *Decrees of Soviet Power* (Vol. 1: October 25, 1917 – March 16, 1918). Moscow: Politizdat.
- Gidulianov, P. (1926). *Separation of church and state in the USSR: A complete collection of decrees, departmental regulations, and rulings of the Supreme Court of the RSFSR and other Soviet socialist republics*. Moscow: Legal Publishing House of the People's Commissariat of Justice of the RSFSR. [in Russian].
- HAD SBU – Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine.
- Hrushova, T. (2000). *The Soviet state and the Pentecostal movement in Ukraine (1920–1991)* (Unpublished PhD dissertation). Zaporizhzhia State University, Ukraine. [in Ukrainian].
- Ihnatusha, O. (2006). *Institutional schism of the Orthodox Church in Ukraine under conditions of modernization (19th century–1930s)* (Doctoral dissertation). Zaporizhzhia National University, Ukraine. [in Ukrainian].
- Izvestia*. (1918, August 30). No. 186 (450). [in Russian].
- Izvestia*. (1923, August 12). No. 180 (1917). [in Russian].

-
- Korotaiev, O.** (2025). The church in the fire of the “Great Terror” of 1937–1938. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 45(7), Article 4. <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2646>.
- Kyrydon, A.** (2006). *State–church relations in Soviet Ukraine (1917–1930s)* (Doctoral dissertation). Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine. [in Ukrainian].
- Lenin, V.** (1970). *Collected works* (Vol. 12). Moscow: State Publishing House of Political Literature. [in Russian].
- Odintsov, M., & Kochetova, A.** (2014). *Confessional policy in the Soviet Union during the Great Patriotic War, 1941–1945*. Moscow: Scientific and Political Book; Political Encyclopedia. [in Russian].
- Olitskyi, V.** (2025). Agent-operational activities of Soviet special services in the monastic community of the Hlynska Pustyn (mid-1950s). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, (54), 155–160. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-155-160>.
- Pashchenko, V.** (1994). *Freedom of conscience in Ukraine: Myths and facts of the 1920s–1930s*. Kyiv. [in Ukrainian].
- State Archive of the Security Service of Ukraine** in Odesa Region.
- The Church must remain the Church: The irreversible decades (1917–1937).** (2008). Moscow: International Council of Evangelical Christians-Baptists. [in Russian].
- Trygub, O.** (2021). Agent-operational activities of Soviet security services in a Protestant environment (1945–1953). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 41(4), Article 7. <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2291>.
- TsDAHOU** – Central State Archive of Public Associations and Ukrainica.
- TsDAVOU** – Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
- Vedeneev, D.** (2016). *Atheists in uniform: Soviet special services and the religious sphere of Ukraine*. Moscow: Algoritm. [in Russian].
- Voinalovych, V.** (2005). *Party-state policy toward religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: A political science discourse*. Kyiv: Svitohliad. [in Ukrainian].
- Yelenskyi, V.** (1991). *State–church relations in Ukraine (1917–1990)*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Zhyviuk, A., & Davydiuk, R.** (2025). Liquidation of the evangelical christian sect of the holy zionists (murashkivtsy) in Rivne region by soviet security services (1940–1950). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 54, 148–154. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-148-154> [in Ukrainian].
- Zinchenko, A.** (1992). Was the church separated from the state in the 1920s? *Ukrainian Historical Journal*, (1), 104–114. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.02.2026

Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2026

Documentary evidence of soviet repression in Azerbaijan 1920–1950

Gular Ajdarzadeh Ilham

Mingachevir State University

Lecturer (Azerbaijan)

email: gularajdarzadeh@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6992-6325>

Vusala Movlayeva Alijan

Mingachevir State University

PhD in History, Lecturer (Azerbaijan)

Email: vusala.movlayeva@mdu.edu.az

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7549-9948>

Sama Suleymanova Seymur

Mingachevir State University

Lecturer (Azerbaijan)

email: sama.suleymanova@mdu.edu.az

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8248-7752>

Abstract.

The purpose of this article is to analyze the evolution, mechanisms, and socio-political consequences of Soviet repression in Azerbaijan between 1920 and 1950 based on previously underexplored archival materials. The study seeks to identify the institutional logic of repression, the role of Soviet security bodies in restructuring political and cultural life, and the regional features that distinguished Azerbaijan from other Soviet republics. The research methodology is grounded in the principles of historicism, scientific objectivity, and systematic analysis. To address the research objectives, the study employs historiographical analysis, source-critical examination, chronological and problem-oriented approaches, and descriptive analysis. The empirical base consists of interrogation protocols, internal correspondence, operational reports, and administrative directives preserved in various fonds of the Azerbaijan Republic State Archive. The scientific novelty of the study lies in the reinterpretation of Soviet repression in Azerbaijan through a comprehensive synthesis of archival evidence that has remained insufficiently studied. The research identifies regional characteristics in investigative practices, ideological narratives, and local adaptations of all-Union directives, demonstrating how central policies were implemented at the republican level. The findings show that Soviet repression in Azerbaijan developed through several stages, including early Sovietization, the Great Terror, and the post-war period of ideological control. These processes led to the elimination of political elites, the transformation of intellectual life, and the restructuring of social institutions. The archival materials reveal that repression functioned not only as a tool of political violence but also as a long-term mechanism of social and cultural control whose consequences extended far beyond the Stalinist era.

Keywords: Soviet repression, Azerbaijan, NKVD, archival documents, political violence, Great Terror, Stalinist policy.